

THE ISLAMIC WORLD AND PHILOSOPHY İSLAM DÜNYASI VE FELSEFE¹

ŞAFAK URAL

Professor of Philosophy

Topkapı University

Orcid: 0000-0003-2930-190X

Abstract:

Philosophy has assumed different functions and different tasks in different periods throughout history. This process can be characterized as an interaction between philosophy and social, economic, cultural, etc. phenomena. Therefore, philosophy has a feature that both determines, builds a paradigm and depends on facts. On the other hand, when philosophy is mentioned, the mind is understood as a specific and defined activity that starts in Antiquity and progresses in a certain line, which has come unchanged until today. Although it may seem paradoxical, this philosophical feature is not surprising at all. The main problem is that the paradigm determined by philosophy is to be protected exactly despite the changing conditions. However, the role played by philosophy in the medieval Islamic world, the paradigm it is shaped in, and the phenomena it defines must leave their places to new ones today.

Key words: Philosophy, theology, belonging

Öz:

Felsefe tarih boyunca farklı dönemlerde farklı işlevler ve farklı görevler üstlenmiştir. Bu süreç, felsefe ile sosyal, ekonomik, kültürel vb olgular arasındaki etkileşim olarak karakterize edilebilir. Dolayısıyla felsefe hem belirleyen, bir paradigma inşa eden hem olgulara bağlı olan bir özellik taşımaktadır. Öte yandan felsefe denilince akla, Antikçağ'da başlayıp günümüze kadar değişmeden gelen, belirli bir çizgide ilerleyen belirli ve tanımlı bir etkinlik anlaşılır. Paradoksal görünse de felsefeye has bu özellik hiç de şaşırtıcı değildir. Asıl sorun, felsefenin belirlemiş olduğu paradigmanın, değişen koşullara rağmen aynen korunmak istenilmesidir. Halbuki felsefenin Ortaçağ İslam dünyasında oynadığı rol, biçimlendiği paradigma, tanımladığı olguların artık yerlerini günümüzde yenilerine terk etmesi gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Felsefe, teoloji, aidiyet

Ele almak istediğim ana sorun, İslam Dünyasının felsefeyle ilgisi, diğer bir ifadeyle felsefe anlayışı olacaktır. Buradaki sorunun odak noktasında, Ortaçağ teolojisinin (ve dolayısıyla felsefesinin) Aristoteles'in fizik, kozmolojisi, mantık ve felsefesi üzerine kurulmuş olduğu; bu sebeple de günümüz sorunlarına cevap verebilme özelliğini artık yitirmiş olması bulunmaktadır. Dolayısıyla da teolojik bakışı *yeniden yorumlamak* gerekmektedir. Bu amacın sınırları bellidir: öncelikle Ortaçağ teolojisinin özelliklerini ortaya koymak ve vahiy dinlerinde göz önünde duran fakat

---

¹ Bu yazı, 16 Kasım 2024 Tarihinde Ankara'da *Dünya Felsefe Günü* dolayısıyla "İlim Dallarının Düşünce Temellerini Araştırma Enstitüsü"nde gerçekleştirilen konuşmanın gözden geçirilmiş metnidir.

*Yazımla ilgili görüş bildiren değerli meslektaşlarım Prof. Dr. Zekai Şen'e, Prof. Dr. Celal Türer'e, Prof. Dr. Durmuş Günay'a, Prof. Dr. Halil Rahman Açar'a, Doç. Dr. Emrullah Kılıç'a teşekkürlerimi sunuyorum. Elbette bir yazının her okur tarafından bütünüyle benimsenmesi söz konusu değildir. Önemli olan farklı görüşlerden yeni sonuçlar elde edebilmektir. Ben de bu meslektaşlarımın eleştirilerinden ve önerilerinden son derece istifade ettim. Kendilerine müteşekkirim.

dikkati çekmeyen şifrelerine yönelmek olacaktır. Bu amaçla teolojii **aidiyet** kavramı aracılığıyla yorumlamanın yeterli olacağına inanıyorum.

İslam Dünyasına bir teolog (ilahiyatçı) olarak değil, *bir felsefeci* olarak bakacağım. Bunu yapmaya hakkım olduğuna inanıyorum; çünkü bu dönemin teolojisi felsefi bir bakışın ürünüdür; çünkü gerek Hıristiyan gerek İslam teolojisi, felsefenin dördüncü temel problem alanını oluşturmuştur.

Felsefenin geleneksel sorun alanları *doğa, insan ve devlet* olarak kabul edilegelmiştir; fakat Ortaçağ'da Hıristiyanlık ve İslamiyet, (ortak noktaları olmakla birlikte) kendilerine özgü bir ontoloji ve epistemoloji öngören yeni bir sorun alanı tanımlamışlardır.

Teolojii, vahiy kökenli dinlerin müntesiplerinin birtakım sorunlara felsefi bakışı olarak düşünebiliriz. Çünkü teolojinin arka planında, *tanrısal özellikte bir varlık alanı* ve bu varlık alanına ilişkin *özel bir bilgi türü* bulunmaktadır. Bu varlık alanı ve bilgi türü, felsefi yoruma açık bir özelliğe sahiptir. **Sorun**, bu yorumların Aristotelesçi bir bakışla yapılmış olmasıdır.

Antikçağ felsefesi, bu bakışın öncelikli dayanak noktasıdır; Ortaçağ teolojisinin inşasında asıl kurucu unsur elbette Aristotelesçi bakışın kozmoloji, biyoloji, fizik anlayışı olmuş, onun mantığı ise bu teolojinin yöntemini oluşturmuştur. İslam dünyasında halen geçerli olan teolojik anlayışın kurgusu ve dolayısıyla sorunlara -felsefi içerikli- çözüm önerileri de halen bu çerçevenin dışına çıkabilmiş değildir. Ne var ki sorunun kaynağı tam bu noktadadır.

Aristoteles felsefesini bugün savunmak bir ölçüde mümkün olabilir; fakat bu felsefenin temel dayanakları konumunda olan fizik, kozmoloji, biyoloji ve mantık anlayışını savunmak olanağı bugün artık kalmamıştır; ve aslında gerekli de değildir. Bunda hala daha ısrar edilirse ne olur? Çekiçle beyin amaliyatı yapılırsa elbette hasta ölür!

Yeni bir teoloji anlayışı arayışına iki temel noktadan yaklaşacağım. Bunun için Ortaçağ'da biçimlenmiş olan İslam teolojisini bir felsefeci gözüyle irdeleyerek dikkati çekmemiş şifrelerini ortaya koymaya çalışacağım. Bundan sonraki adımda, bu şifreler aracılığıyla, bugünün teoloji anlayışının özelliklerinin ve öngördüğü temel ilkelerin neler olabileceğini -diğer semavi dinlerle ve özellikle Hıristiyanlık ile kıyaslayarak- ortaya koymaya çalışacağım.

Teolojiden söz edilmek istenildiğinde, çok geniş kuşatımlı bu kavramın önce bir tanımının verilmesi umulur; fakat ben bu yolu seçmeyeceğim ve bu kavramdan ne anladığımı, bu kavramın işlevinin ne olabileceğini sorgulayacağım.

Teoloji kavramının önde gelen özelliklerinden birisi onun çok geniş işlev alanının olmasıdır. Çünkü bu kavram, hangi din olursa olsun, o dinin temel kabulleri çerçevesinde insana, topluma ve doğaya ilişkin sorulara ve sorunlara cevap verme özelliğine sahiptir. Bunu da -temel kabulleri ışığında- kavramlar arasında (gereğinde yeni) ilişkiler kurmak suretiyle yapar. Bu süreç aynı zamanda temel kabullerin yeniden yorumlanmasını içerebilir. Bu süreçler, ancak mantık ve felsefenin bir araç olarak kullanılmasıyla gerçekleştirilebilir. Dolayısıyla araçlar geliştikçe yeni yorumlar için yeni

olanaklara da kapı açılır; bu kaçınılmazdır, çünkü toplum birçok yönden değişmekte, her alanda çözülmesi gereken yeni sorunlar ortaya çıkmaktadır. Süreç içinde yeni mantık sistemleri ortaya atılmakta, yeni felsefi görüşler ileri sürülmektedir.

Dikkat edilirse burada vahiy bilgisinin kendisi felsefi açıdan tartışma konusu yapılmamıştır, yapılması hiç de zorunlu değildir; tartışma konusu, bu bilginin *anlaşılması, uygulanması* ve çeşitli *yeni sorunlara cevap aranmasına ilişkin* olabilir. Daha yerinde bir ifadeyle amaç, birtakım sorunlara, vahiy ile öngörülen varlık dünyası ve ona ilişkin bilgilerle uyumlu olacak yeni çözümler ortaya koyabilmektir.

Günümüzde halen kullanılan teolojiler, yukarıda da işaret edildiği gibi, Ortaçağ'da ve bu çağda geçerli olan Aristoteles'in özellikle fizik, kozmoloji, mantık ve felsefe anlayışı üzerinden inşa edilmiştir. Basit bir örnekle, "vahiy mi? akıl mı?" sorusu, "akıl" denilince o dönemde geçerli olan ve akıl yasaları olarak bilinen "özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü halin imkansızlığı" ilkeleri dikkate alınarak cevaplandırılmıştır. Halbuki günümüzde bu üç ilkeyi kullanmadan mantık sistemleri kurmak mümkündür. Dolayısıyla da "kader", "özgür irade" gibi sorunlar yeniden yorumlanabilir. "Hakikat" bu gibi kavramlar arasında sürekli tartışılan ve tarih boyunca yeni cevaplar verilemeye çalışılan bir kavramdır.

Bu ve benzeri kavramlar toplumsal yaşamı ve bireylerin günlük hayatlarındaki tercihlerini etkilemek ve onlara yön vermek özelliğine sahiptirler. Kavramların içeriklerinin ise, her çağın kendine özgü değişen sorunlara cevap verebilmeleri gerekir; bunun için de içeriklerin yeni fikirlere, düşüncelere, kabullere, varsayımlara açık olmaları gerekir.

Felsefe *kavramlarla* işgörür; onları açıklar, aralarında yeni ilişkiler oluşturur; bu da içerikleri yeniden belirlenmesi demektir. Bu işlemlerin önemi büyüktür; çünkü biz kavramlarla yargılarız, olayları anlamlandırırız, yorumlarız, değerlendiririz, yaşantımıza veya kısaca davranışlarımıza kavramlar aracılığıyla yön veririz. Öyle görünüyor ki bunalımlar, yeni sorunlara *kavramların eski içerikleri* üzerinden çözüm getirmek istenildiği için; diğer bir ifadeyle eski içeriklerin yeni sorunlar karşısında yetersiz kalmasından kaynaklanmaktadır.

Ne var ki çağımızda artık neredeyse tüm kavramların içleri boşaltılmakla kalmamış, küçük hesaplar, çıkarlar, reklamlar ve medya aracılığıyla yeni içerikler dayatılır hale gelmiştir. "Hakikat" de bunların başında gelmektedir.

Günümüz insanı bir *post-truth* (doğruluk-ötesi) çağında yaşamaktadır². Her birey kendi doğrusunu kendisi belirlemede, yani birey için doğru, hakikatin ama kendi hakikatini bir izdüşümü olarak yorumlamaktadır. Birey için doğru olan hakikatin de kendisidir. Giyim-kuşamdan, toplumsal ilişkilere kadar uzanan alanda bireyler için genel geçer doğru olan bir ilke (örneğin bir ahlak ilkesi) yoktur; doğru olan bireyin kendi tercihleridir.

---

² Oxford sözlüğü 2016 yılında bu kelimeyi yılın kavramı olarak ilan etmiş ve kabaca “nesnel olguların kişilere bağlı içerik kazanması” olarak tanımlamıştır:

Burada sözü edilen "hakikat" kavramının konumuz açısından ilginç bir serüveni vardır. Felsefi olarak bu kavramın geçmişi Antikçağ'a kadar geri götürebiliriz. Bilindiği gibi bu dönemde felsefe, varlık ve oluşun sorgulanmasıyla başlamıştır: fizik dünyada gözlenen çeşitlilik ve onlardaki değişimin düzenli olarak ve hep aynı şekilde ortaya çıkması, temelde değişmeyen ve akılla kavranabilir bir şeyin olması düşüncesini ve bunun ne olabileceği sorusunu beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm, *mitostan logos*a geçişin, yani felsefi düşünüşün başlangıcı olarak kabul edilir. Platon ve Aristoteles ile birlikte bu "asıl varolan", soyut bir özellik kazanmıştır. Ortaçağ'da ise asıl varolan - kabaca söylemek gerekirse- tanrısal bir cevherdir. Düşünce tarihi içinde değişik renkler kazanan "hakikat" kavramı, yukarıda da işaret edildiği gibi, günümüzde artık bir eksen kaymasına uğramış durumdadır. Teolojik açıdan bakıldığında bu eksen kaymasının uygun yorumlara ihtiyacı olduğu açıktır; çünkü teoloji, belirli ilkelerden ayrılmadan, değişen koşullara bağlı olarak ortaya çıkan sorunlara cevap aramak durumundadır.

Ne var ki "hakikat" kavramı günümüz insanı açısından tüm eski bağlamından koparılmakla kalmamış, tamamen dışlanmış. Sonuçta bu kavram günlük yaşamda; reklamların, algı operasyonlarının, ideolojik ve siyasi yönlendirmelerin konusu olmuştur. Bu kavram, teolojik boyutta, -öyle görünüyor ki- "otorite"lerin insafına, insiyatifine, (sıradan) kavrayışlarına, zaman zaman çıkara dayalı tercihlerine, psikolojik ve maddi zaaflarına, hatta bilgisizliğine bırakılmış durumdadır.

"Hakikat" kavramının içeriği felsefi açıdan tarih boyunca tartışılmıştır. Bu tartışmalar zaman zaman teolojiyi ilgilendirmiş ve onunla da içiçe geçmiştir³. Özellikle Ortaçağ'da bu ilişki, teolojinin, bu kavramı felsefe aracılığıyla inşa etmesi şeklinde gerçekleşmiştir. İnşa edilen bu kavramsal yapı varlığını bugüne kadar sürdürmüştür; fakat belki daha doğru bir ifadeyle sürdürememiştir, çünkü yetersiz kalmıştır. Bunun sebebi toplumun dinamik bir yapıda olması ve her yönden bir değişim bulunmasıdır. Bu değişim, teolojinin hiç de ilgisiz kalamayacağı bireysel ve toplumsal içerikli sorunları da beraberinde getirmiştir.

Yeni sorunlara eski yöntemleri kullanarak çözüm üretmede başarılı olmak elbette beklenemez. Teolojik yapı sonuçta ister istemez yıpranmış, eskimiş ve kendini koruyamaz hale gelmiş; daha da kötüsü yetersiz fakat çıkarıcı kişilerin elinde yozlaştırılmıştır. Elbette kendini yenileyemeyen teoloji kendi içine kapanacak ve kendini savunabilme yeteneğini de yitirecektir. Kendi içine kapanan ve dolayısıyla dıştan gelen eleştirilere cevap veremeyen teolojik yapı, otoritesini ne pahasına olursa olsun kabul ettirme yolunu seçmiştir: cadı avı, cennetten yer satmak, bilimsel çalışma yapanları yakmak bunun tipik' birer örneği değil midir?

Bu noktada durup, teolojinin fazla göze çarpmayan bir özelliğinin altını özellikle çizmek sanırım yerinde olacaktır. "Teoloji" kavramının anlamını "tanrı bilgisi/bilimi" şeklinde kabul edersek, bu kabulün kurumsal olduğu kadar kişisel özellikteki olgulara işaret ettiğini düşünebiliriz. Birey, kişisel algısı ve kazanımlarına göre bir tanrı kavramı oluşturur ve bu kavramın içeriğine göre düşünce ve davranışlarını biçimler; dolayısıyla bu kavram bir şekilde günlük yaşamın da tam içindedir. Yukarıda işaret edilen olaylar, hatta günümüzde aynı dine inanan kimselerin birbirlerini yakmalarını veya birtakım kişileri şirk koşma pahasına kutsallaştırmalarını teolojinin günlük yaşam üzerindeki

³ Bkz A. Y. Özemre, *Anı kitabı*. 2025'de Ketebe yayınevi tarafından basılması umulan kitap

kaçınılmaz etkisinin tipik (olumsuz) örnekleri olarak kabul edebiliriz. Bu noktada "teoloji" kavramının bireyler tarafından algılayışını onun kuramsal yönünden bağımsız düşünmek yerinde olmayacaktır.

Teolojik bir kurgunun kendini yenilemesinin, kurumsal bir yapı aracılığıyla yapılmasının en emin ve sağlıklı yol olacağı akla gelebilir. Çünkü her teolojik kurgunun temsil edildiği bir kurum (örneğin papalık) zaten mevcuttur. Bu kurumların temsil ettikleri ve savundukları kurgunun arka planında ise belli bir tarihsel geçmiş bulunur. Bu tarihsel geçmişin kurucu akademik bileşeni şüphesiz felsefe ve onun ilişkili olduğu alanlardır. Felsefe ve onun akademik düzeyde ilişkili olduğu alanların başında mantık, kozmoloji ve fizik olmak üzere çeşitli bilimlerin sağladığı veriler ve kullandığı yöntemler gelmektedir; bu veri ve yöntemlerin kullanım koşullarının felsefe olmadan oluşturulmadığını bize tarih öğretmektedir. Günümüzde hakim teolojik kurgunun kurucu unsurlarının Aristoteles felsefesi, mantığı ve bilim anlayışı olduğunu tekrar özellikle vurgulamak yerinde olacaktır.

Eğer amaç teolojinin günün koşullarına uygun olarak kurgulanması ve yenilenmesi ise, bu noktada günün bilimsel verilerini, mantık ve teknolojinin olanaklarını dikkate almak ve kullanmak kaçınılmazdır. Çünkü teolojinin günümüzde -özellikle- bireysel yorumlarının gelmiş olduğu noktanın (yukarıda işaret edilmiş olan olgulara bakarsak) hiç de içaçıcı olduğu söylenemez. Geleneksel teoloji anlayışını (onun hem kurumsal hem bireysel yorumlarını) kendi kabuğuna hapsedilmiş halden çıkarmanın ve gerçekçi yorumlarla onu olumlu bir yönde işlevsel kılmamanın vakti çoktan gelmiş durumdadır. Bunu da "aidiyet" kavramı aracılığıyla yapmanın ufuk açıcı bir bakış olacağına inanıyorum.

"Aidiyet", çelişkili (paradoksal) gibi görünen bir özelliğe sahiptir: hem insana özgüdür fakat aynı zamanda diğer canlılarda da karşımıza çıkan bir özelliktir. Bir bitki parçası bile ait olduğu topraktan başka bir yerde yetişmemektedir. Toprak bilimi (soil science) bize hangi bitkinin nasıl bir toprakta yetişeceğini söyler. Fakat insanlar, tüm diğer canlılardan farklı olarak (çeşitli değerlerin oluşturduğu) son derece karmaşık aidiyetler örgüsü içinde yaşarlar. Bu aidiyet bireyin hem toplumsal varlığını biçimler hem ona toplum içinde bireysel bir varlık kazandırır. Dil, din, aile, millet, bayrak, aşiret, boy, klan, spor kulüpleri, siyasi kuruluşlar, dernekler, arkadaşlık ilişkileri vb.leri kendilerine özgü aidiyet öngörürler. Her aidiyet bireylere (hatta tüm canlılara) hem birtakım olanaklar sağlar hem de sorumluluklar yükler; diğer bir ifadeyle her birey ait olduğu veya kendini ait kabul ettiği kurumdan hem birtakım beklentileri vardır hem de yükümlülükler üstlenmek durumundadır. Farklı aidiyetler bireylerin kendilerine farklı varlık kazandırma araçlarıdır: bunlar mesleki, yardım veya hobi amaçlı, çıkar üzerine kurulu veya doğuştan (örneğin aile, millet, boy, aşiret vb gibi) olabilir. Hangi tür olursa olsun her aidiyet bireye çeşitli olanaklar sağlar fakat birtakım sorumluluklar da yükler⁴ ve onları yerine getirmelerini ister. İnsan, sosyal bir varlık olarak tanımlanır; fakat aslında daha temelde çeşitli aidiyetler sayesinde hem sosyal olma hem de birey olma özelliği biçimlenir. Burada beni ilgilendiren nokta, aidiyetin bu çerçevede ortaya çıkan özelliklerinin ve sonuçlarının ortaya konulması olacaktır.

---

⁴ Hatta ahlak ve hukuk gibi normatif kuralların kaynağını bile aidiyet ile ilgili içinde düşünebiliriz (bkz Ş. Ural (2024)).

Her din, müntesiplerine belirli sorumluluklar yükler; gerek ritüel olarak gerek kural olarak ve en önemlisi de kendi aidiyet koşulları çerçevesinde taleplerde bulunur. Şimdi bu açıklamalar ışığında her dinin aidiyet özellikleri ile teolojik yapılar arasındaki ilişkiyi anlamaya çalışalım.

Her türlü kurumlar, sosyal, kültürel, siyasi, hukuki, coğrafi yapılar veya kısaca her canlının farklı nedenlerle de olsa içinde yer aldığı ve bir varlık koşulu olarak ait olduğu/bağlı olduğu her kurum, kuruluş, yapay veya doğal çevre kendine özgü bir aidiyet koşulu talep etmektedir. Dinler bunun dışında değildir. Nitekim Budizm, doğayla uyum içinde olmayı bir aidiyet koşulu olarak öngörmüştür. Musevilikte bu aidiyet ilişkisi *anne* üzerinden koşullanır; nitekim Musevi bir anne bu dinin müntesibi olmanın koşuludur. Hıristiyanlık aidiyeti *baba* üzerinden tanımlar; Hz. İsa'nın teslis çerçevesinde rol ve sorumluluklarını kabulü ve tasdik edilmesi, bir Hıristiyan'ın bu dine aidiyetinin de koşuludur. İlginçtir, Hz. Meryem'in konumunu, annenin Musevilikteki rolünün örtük olarak tasdik edilmesi ve sembolik olarak devam ettirilmesi olarak yorumlamak hiç de zor değildir. "Cennetin annenin ayakları altında olması" (özel bir aidiyet koşulu da olsa) anne motifinin islamiyette kazanmış olduğu süreklilik değilse nedir?!

İslamiyete gelince: ilk bakışta Hz. Muhammet'in "**ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim**" sözü elbette kendi başına, bağımsız olarak değerlendirilebilir. Ne var ki "tamamlayıcılık" sözcüğü açıkça bir devamlılığı ifade etmektedir: çünkü güzel ahlak daha önce de vardı. Burada sözü edilen husus, onun tamamlanması, koşullarının belirlenmesidir. Bu da bir görev olarak İslam peygamberine verilmiştir. Dikkat edilirse bu söz, örneğin "kötülüğü önlemek" veya "sona erdirmek için gönderildim" şeklinde değildir. Çünkü "ahlaklı olmak", doğa, anne ve baba üzerinden, onlar aracılığıyla, (bir anlamda aile üzerinden) gerçekleşen bir süreçtir. Bu sürecin son noktasının "güzellik" olması ise son derece ilginçtir. Güzelliğin, aidiyetin bir parçası olarak kabul edilmesi, sanırım bu ilginçliğin üzerinde ayrıca durulması gereken bir özelliğidir.

Aidiyet açısından bakıldığında "güzellik" ve "ahlak" üzerinde durmak bize yeni bir boyut kazandırabilir.

Dikkat edilirse ahlak, sıfat olarak örneğin "iyi", "doğru" veya benzeri bir kavram ile değil, aynı zamanda görsel bir içeriğe sahip "güzel" kavramıyla nitelenmiştir. Fakat bu görseelliğin fiziksel bir nesneye işaret etmediği, mecazi bir anlam taşıdığı da açıkça ortadadır. Bu mecazi anlamın içeriğinin ise "*akıl etmek, farkında olmak, görebilmek*" gibi eylemlerin konusu olması kaçınılmaz gibi durmaktadır. Bu tür eylemlerin, diğer bir özelliği ise kazanılabilir, bir çaba sonucu elde edilebilir olmasıdır. Evrenin veya doğanın güzelliğini görsel olarak değil, onların gözle görülmeyen özelliklerini (ancak ve ancak akıl etmekle fark edebiliriz).

Çok ilginçtir, asırlar sonrası I. Kant'ın (1724-1804) mezar taşında (mealen ve kısaca) "iki şey hayranlığımı çekmiştir: üstümdeki gök yüzü ve içimdeki ahlak yasası (moralische Gesetz)" demiştir. Bu cümlede dikkati çeken husus, Kant'ın tıpkı doğa yasası gibi ahlakın da bir yasanın olduğunu ileri sürmesidir. Öyle görünüyor ki nesnellik, "güzel"lik ile "ahlak'ın yasası" arasındaki ortak bir zemindir.

İslam düşüncesinde "akıl etmez misin?" sorusunun aslında bir emir olarak kabul etmek gerekir; ve bu emirin öznesi insan, nesnesi ise dünya yani evrendir. İstenilen, evreni anlayıp ilgili ve

gerekli sonuçları çıkartabilmektir. Bu noktada elbette yine Kant akla gelmektedir: onun, Aydınlanma'nın mottosu olarak bilinen "separe aude!" (Türkçeye "akıl etmek cesaretini göster!" şeklinde çevrilen) sözü ile aralarındaki ilginç paralelliği görmemezlikten gelemeyiz.

Elbette "akıl etmez misiniz?" sorusu ile "akıl etme cesaretini göster!" ifadesinin öznesinin farklı olduğu ileri sürülebilir; çünkü ilkinin inanca, ikincisi evrenin akıl ile kavranılmasına ilişkin olduğu ortadadır. Ne var ki cehalet, örtük bir fanatizm veya doğmalara saplanıp kalma değilse; sözkonusu olan, özneleri farklı olsa da, *akıl*'ın kendisidir. Diğer bir deyişle, evreni anlamak kadar inancın kendisi için de akıla gerek vardır.

Sonuç: farklı dinlerin öngördüğü teolojilerin önemli ve ortak bir özelliği, aidiyet koşullarını belirlemesidir.

Bu sonuç, öyle görünüyor ki, alışlagelen teoloji anlayışıyla uyuşmamaktadır. Doğrudur, uyuşmamaktadır; ama eğer buradaki uyumsuzluk, eksik olduğu için güncellenmesi gereken, alışlagelen ve doğruluğuna iman edilen teoloji tanımıyla ilgiliyse ne yapacağız?! Temelleri Ortaçağ'da Aristoteles'in öncelikle felsefesi, fiziği, kozmolojisi ve mantığı kullanılarak oluşturulmuş, ne var ki bugün dokunulmaz hale getirilmiş ve adeta kutsallaştırılmış geleneksel teoloji anlayışı, günümüz insanın ihtiyaçlarına cevap verebilme ve sorunlara çözüm getirebilme yeteneğini yitirmişse, bugün bize düşen, onu yeniden ve cesurca inşa etmektir. Bunu yapmamaktan kaçınamayız, çünkü aradan geçen 10 asırdan fazla zaman içinde çok şey değişmiş durumdadır.

Teolojiyi aidiyet üzerinden -yeniden- kurgulamak için yeni birtakım tanımlar vermek hiç de gerekli değildir; *özgün ve temel ilkelere dönmek* yeterlidir. Bu ilklerin ilki, güzel olanı kavrayabilmek, bunun için de akıl edebilmek becerisine sahip olmaktır. Evet her birey içine doğduğu ve ailesinin benimsediği dine ve kültürel ortama intisap eder; fakat bu müntesiplik, İslamiyette, [doğaya, anneye veya babaya aidiyetin ötesinde] "güzel" olanı kavrayabilme becerisine sahip olunmasını (veya kısaca akıl edebilmeyi) gerektirmekte, daha doğrusu şart koşmaktadır. Akıl edebilmenin zorunlu koşulu bilgi sahibi olmaktır. İnanç, akıl edebilme yetimizin dışında kalan ve ondan bağımsız bir özelliğimizdir. Fakat inancın akıl edebilmek yetimizle ilişkisi koparılırsa, yani pozitif bilgi ile arasında bir bağ kurulamazsa kolayca hurafelere alan açılır. Bu noktada felsefenin İslam dünyası için kaçınılmaz olduğunu, hatta hayati öneme sahip olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Çünkü *felsefe* hikmete ulaşma çabasıdır; hikmet ise *akıl edebilmektir*, yani bilimsel bilgiler de dahil gözlemsel ve deneysel bilgilere anlam verebilecek donanımına sahip olmaktır. Şüphesiz hikmetin bazı kişilere (doğuştan) verilmiş olduğu ileri sürülebilir; fakat bu, bazı kişilerin akıl ederek hikmete ulaşmasına engel değildir⁵.

Aidiyetin (ait olmanın) temel göstergelerinden birisi ritüellerdir. Ritüellerin aidiyet ile ilişkisi, ağırlıklı olarak söz, müzik, renk, giyim, simge ve semboller aracılığıyla kurulur. Ritüellerin bir kısmı, kültürel ve tarihsel arka plan üzerinden oluşturulmuş olabilir; fakat diğer bir kısmının dayanağı içeriklerdir, yani görsellik dışında kalan özelliklerdir. Bu içeriğin kurucu unsuru mitolojik söylemler olabileceği gibi, seçilen sembolün ifade ettiği ahlaki, estetik değerler veya temsil ettiği güç de onun

---

⁵ Bkz. Özemre.

içeriğinin belirleyicisi olabilir. Bu tercih aidiyetin nesnesiyle (mesela bir spor kulübü, siyasi parti, kolluk kuvveti veya askeri bir kurum ile) doğrudan ilişkilidir. Nitekim, örneğin bir kartal sembolü, tarihi ve mitolojik bir anlatımın veya kartalın temsil ettiği gücün anlatım aracı da olabilir. Başta teolojik içerikli birçok ritüelin arkasında yatan anlamın ortaya konulabilmesi için felsefenin yardımına gerek vardır.

Dinler, öncelikle ibadet biçimleri, giyimleri, bazı örf ve adetleri bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Bu simgeler, genellikle ve öncelikle, görsel öğeler aracılığıyla bir dinin müntesibini diğerinden ayırmayı sağlarlar. Bunun önemi ve gerekçesi, kabile, boy, aşiret gibi eski yaşam biçimleri dikkate alındığında, kolayca anlaşılabilir. İlginçtir bu gelenek günümüzde de bütünüyle sürmektedir. Her ülkenin ordusu, kolluk kuvvetleri ve çeşitli meslekler giyim yoluyla hem kendini diğer ülkelerinkinden hem de diğer mesleklerden ayırırlar. Kısaca giyim ve diğer unsurlar birer aidiyeti simgesidirler; günümüzde bu aidiyet biçimlerini elbette yok farzetmek hiç de gerekli değildir, fakat aidiyeti giyim kuşam veya kültürel formlarla indirgemek ya da onlar üzerinden tanımlamak ne yeterlidir ne de tek başına zorunludur. Çünkü aidiyet günümüzde artık akıl edebilmeyi kaçınılmaz hale getirmiştir. Kişiler kılık kıyafeti aidiyetlerini ifade aracı, onun bir göstergesi olarak kullanabilir; davranışlarına ve tercihlerine bu yolla görsellik kazandırabilirler; fakat hikmetin koşulu günümüzde artık "akıl edebilmek"tir. Evrendeki güzelliği idrak edebilmek, güzel ahlaklı olabilmenin yeterli olmasa da gerekli (sine qua non) koşuludur; ne var ki aidiyetin temel koşuludur. Sadece gözlem, sanılanın aksine, basit sebep-sonuç ilişkilerinin ötesine geçebilmek, yani onları anlamak, olup biteni idrak etmek ve giderek hikmete yönelmek olanağı veremez; bir yaprağın düşmesinden güneşin çekirdeğinde milyonlarca yılda gerçekleşen olaylara, başdöndürücü hızla hareket eden yıldızlardan kuantum taneciklerine kadar olaylar arasındaki bağı kurabilmek için hikmet sahibi olmak ya da filozof olmak kaçınılmazdır. Bilgi sahibi olmadan ve aklını kullanmadan güzeli görebilmek ve dolayısıyla hikmet sahibi olmak günümüzde sadece bir hayaldir; böyle bir durumda aidiyet, hikmet üzerinden değil, güzel olanı 'form'a indirgeyerek sağlanmaya çalışılacaktır. Fakat böyle bir kabul, teolojii, doğruluk-ötesi gibi olgular karşısında savunmasız ve aciz bırakacaktır.

Aidiyetin teoloji ile ilişkisinin geleneksel olarak formlar (veya şekiller) üzerinden kurulması alışkanlığı, farklı gerekçelerle geçerliliğini elbette koruyabilir; fakat aidiyetin, "iyi ve ahlaklı olmak" aracılığıyla ve onun üzerinden kurgulanmasının kaçınılmaz olmasını bir kenara bırakamayız. "Güzel ahlakı tamamlamak" aidiyetin şifrelerinden birisidir; diğer önemli bir şifre, Hz. İsa'nın tüm insanların (özelde Hıristiyanların) adına açığı çekmesi, bu yolla onların günahlarını üstlenmesi, bu dine ilişkin aidiyetin algı konusu olmayan diğer yönüdür. Hıristiyanlıkta kutsal suyla vaftiz edilmekle zaten var olduğu öngörülen, yani doğuştan sahip olduğu kabul edilen günahlarının bağışlanması öngörülür. "Günah" kavramı, sanırım her dinin ontolojik yapısını biçimlemektedir. Çünkü günah, teolojik bir kurguda, sebep-sonuç ilişkisinin kurulmasında bir anahtar görevi üstlenmiş gibidir. Böyle bir idea veya bir fikir, bir Hıristiyan için İsa'nın (ya da ruhül-Kudüs'ün) tüm insanlığın -bir baba olarak- günahlarını üstlenmesi anlamına gelmektedir; ve bu kabul, davranışlara ve hatta düşüncelere yön verme, onlara varlık kazandırma özelliğine de sahiptir. Bir Hıristiyan, Hz. İsa sayesinde günahlardan arınma; yani kendine yeni ve günahattan arınmış bir varlık kazandırma şansına sahiptir. Halbuki İslamiyet, güzel ve iyi olanı yapmak, güzel ahlaka sahip olup onun ilkeleri çerçevesinde davranmakla o dinin müntesibi olabilir. Her namaz öncesi su ile bir arınma gerçekleştirilir. Kilise çan çalarak bilinç altına uyarı gönderir; bu bir alarmdır ve göreve çağırır. Fakat namaz, bir davettir; bu davete

icabet etmek için abdest almak, yani arınmak gereklidir. Her seferinde abdest almak, yani arınmanın sürekliliği bize güzel ahlaklı olmanın (vaftiz edilme gibi olmadığını, yani) tek seferde elde edilebilen bir süreç olmadığını söylemektedir. Diğer bir ifadeyle İslamiyette aidiyet sürekli bir çaba gerektirmektedir; bu çaba ise günahattan arınma yoluyla olamaz, "güzel"e ulaşmak ve dolayısıyla iyi şeyler yapmak ve böylece sevap işlemektir sözkonusu olan. Bu yüzden İslam teolojisi, diğer semavi dinlerin teolojik kurgularından farklıdır; çünkü o, iyi ve güzel ahlaklı olmanın bir süreç içinde gerçekleştirilmesini talep etmektedir.

Bu tarz bir yaklaşıma, teolojik problemle ancak felsefi açıdan bakan bir kimse cesaret edebilir. Cesaretin gerekçesi ne olursa olsun, gelinen nokta, geleneksel bakışın günümüz sorunlarını çözmede yetersiz olması cesur olmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Yukarıda da işaret edildiği gibi doğa, insan ve toplum felsefenin geleneksel üç temel sorun alanıdır; Ortaçağ ile birlikte teolojiji dördüncü bir sorun alanı olarak kabul etmek birçok açıdan gereklidir. Bunun nedenlerinden birisi, teolojinin hem evrene bakış hem bireysel tutum, davranış ve kararlarımızda belirleyici olmasıdır.

Öte yandan davranışlara ve tercihlere yön veren geleneksel (teolojik içerikli) çözümlerin, değişen koşullara ve olanaklara uyum sağlayamaması ve yetersiz kalması son derece normaldir. Bu süreçte sorun, sadece geleneksel çözümlerin yetersiz kaldığının fark edilmemesi veya görülmek istenilmemesinden ibaret değildir; *sorun yeni çözümlerin üretilmemesi* ile ilgilidir. Yeni çözümlerin üretilmesinde kullanılabilecek araç, özellikle felsefe ve mantıktır; aidiyet, bu ikisi arasında bağ kurmaya olanak veren ve yön gösteren parametredir.

Hıristiyanlıkta aidiyetin baba/kutsal ruh üzerinden tanımlanması aslında inancın aidiyetin kurucu ve temel unsuru haline getirilmesi anlamına gelmektedir; İslamiyette ise aidiyetin koşulu, müntesiplerinin akıllarını kullanabilmeleridir. Akıl, güzel olanı anlayıp, kavrayıp idrak edebilmek için gereklidir; fakat sanırım asıl vurgu, ahlakın, ama "güzel ahlak"ın inşa edilmesi için "akıl edebilme"nin gerekli bir ön koşul durumunda olmasıdır. Akıl edebilmenin ön-koşulu ise şüphesiz mantıktı. Bu sonuç, "akıl etmez misiniz?" sorusunun, daha doğrusu emirin de şüphesiz gizli öznesidir.

Yukarıda da işareti edildiği gibi felsefe, Ortaçağda yeni bir boyut kazanmıştır; işte teoloji bu yeni boyutun/rengin taşıyıcısıdır. Bu bakış sanırım teologların gündeminde hiç olmamıştır.

Teolojinin felsefenin gündemini birlemesi, sonuçta bir yönüyle Antikçağ, Yeniçağ, Aydınlanma dönemi ya da pozitivism gibi bir olgudur; ve bu olgu "Hıristiyan Felsefesi" ve "İslam Felsefesi" başlığıyla ifade edilmektedir. Bu başlık belirli bir zaman dilimine ve belirli bir coğrafi belgeye işaret etmektedir. Bu bölgede gerçekleşen olgu, gerçekten de "Hıristiyan ve İslam Felsefesi" adıyla anılabilir ve bunlar yöntemlerini de Antikçağ felsefesinden almış olabilirler. Ne var ki bu toptancı bakış, asıl belirleyici olan özelliğin dikkatlerden kaçmasını da beraberinde getirmektedir. Bu etken, teolojinin (felsefi açıdan) yeni bir sorun alanı oluşturmasıyla ilgilidir. Dolayısıyla teolojifelsefe ilişkisi bir yönüyle yukarıda işaret edilen olgulardan ayrılır. Konumuz açısından bakarsak, bu yeni sorun alanının (yani teolojinin) kendine özgü ontolojik ve epistemolojik kabullerinin olması ve dolayısıyla da kendine özgü yönteme gerek duyması demektir. Bu yöntemin belirlenmesinde o dinin müntesiplerinin aidiyet özelliklerini dikkate almanın son derece dikkat çekici ve önemli bir yeri vardır: Hıristiyanlığın beklediği, "baba"ya itaat etmek ve ona inanmak aidiyetin gerekli koşuludur.

“The Islamic World and Philosophy”, Şafak Ural, *The World of Knowledge*, March, 1-10, 2024, E-ISSN: 2791-6448

Bu dine yönelik her türlü eylem aidiyetin koşullarını örtük ya da açık bir şekilde yerine getirmek durumundadır: "inanmak için anlamaya çalışıyorum" veya "felsefe teolojinin hizmetindedir" şeklindeki meşhur mottolar inanç üzerine kurulu aidiyetin ve yeni bir anlayışla felsefe yapmanın izlerini taşımaktadır.

İslamiyetin talep ettiği aidiyet ise güzel ahlaka sahip olmayı gerektirmektedir; bunun önkoşulu akıl edebilmektir ve elbette mantık bunun temel yöntemidir.

Aidiyetin, teolojinin kurucu unsuru olması dikkate alınmadığı takdirde "islam felsefesi" deyimini havada kalmaktadır; çünkü "islam felsefesi" ve hıristiyan felsefesi'nin bir devamı gibi durmakta, aralarında ayırıcı bir özellik bulmak da sözkonusu olmamaktadır. Hıristiyan felsefesi çok açık bir şekilde inanç üzerine kurulmuş, daha doğrusu inanç üzerinden kurtulmuştur; inancın temellendirilmesi felsefenin yeni konusu, yeni sorun alanı olmuştur. Sonuçta felsefenin bu inanç üzerinden yapılması ve felsefenin bu çerçevede anlaşılması sözkonusu olmuştur.

Bir vahiy dini olarak İslamiyet'te de inancın elbette büyük bir yeri ve önemi vardır; fakat "akıletmek" bu felsefenin kurucu ve yön verici unsurudur. İslam dünyasında mantık ve Arapça dikkat edilirse birbirini besleyerek gelişmiş, ilerlemiş ve felsefi bakışı karakterize etmiş, yeni bir yöntem ve sorun alanı oluşturmuştur. Dolayısıyla İslam teolojisi bu çerçevede yorumlanaması gereken felsefe bir anlayışını ifade etmektedir. Bunu vurgulamanın en iyi yolu, İslam dünyasında yapılan çalışmaları, "İslam felsefesi" yerine "İslam mantığı" deyimleriyle ifade etmek olabilir. Bu deyim, yapılmış olan çalışmaların özgün yanlarını ortaya koyabilmek için de son derece uygundur.